

Derleme Sözlüğü’nde Yer-Yön Sözleryle Oluşturulan Birleşik Fiiller

Yeter Torunöğretmen¹

Özet

İnsan için en temel kavramdan biri olan yer-yön kavram alanına yönelik sözlere Türkçenin ilk yazılı kaynaklarından itibaren rastlanmaktadır. Türkçenin sözvarlığındaki yer-yön sözleryle ilgili olarak yapı ve anlam özellikleri açısından kapsamlı değerlendirmeler yapılmış, ayrıca dil-kültür ilişkisi bağlamında yer-yön sözlery irdelenmiştir. Bu çalışmanın konusunu ise yer-yön sözlerynin kullanıldığı birleşik fiiller oluşturmaktadır. Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde yer-yön sözlerynin gerek türemiş gerekse birleşik fiillerde kullanımıyla sıkça karşılaşılmaktadır. Bu çalışmanın amacı ise “Türkiye Türkçesi ölçünlü dilinde türemiş ve birleşik fiillerde geniş bir kullanıma sahip olan yer-yön sözlery acaba Türkiye Türkçesi ağızlarında nasıl bir görünüm sergilemektedir?” sorusunun yanıtını bulmaya yöneliktir. Bu amaç doğrultusunda malzeme olarak Derleme Sözlüğü esas alınmıştır. Derleme Sözlüğü’ndeki aşağı-yukarı, ön-arka, karşı-yan, ileri-geri, iç-dış, sağ-sol, öte-beri gibi karşıtlarla ve diğer yeryön bildiren sözleryle oluşturulan birleşik fiiller belirlenmiştir. Belirlenen birleşik fiillerin ölçünlü Türkiye Türkçesinde kullanımının olup olmadığı üzerinde de durulmuş; bunun için de Derleme Sözlüğü’ndeki veriler, Güncel Türkçe Sözlük ile karşılaştırılmıştır. Derleme Sözlüğü’ndeki ilgili birleşik fiiller gözden geçirildiğinde aşağı-yukarı ve iç-dış karşıtlığıyla ilgili sözleryle oluşturulan birleşik fiillerin daha çok olduğu görülmüştür.

Anahtar Kelimeler: Derleme Sözlüğü, Yer-Yön Sözlery, Birleşik Fiil

¹ Çukurova Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
ytorun@cu.edu.tr

Giriş

Bireyin dil edinim sürecinde en temel kavramlardan biri olarak yer-yön bildiren sözler, her dilin sözcük varlığında önemli bir yere sahiptir. Türkçe açısından bakıldığında da Türkçenin ilk yazılı kaynaklarından itibaren yer-yön bildiren sözlerin sözcük varlığı içinde önemli bir yer tuttuğu görülür. Türkçenin sözcük varlığına ve anlam bilimine yönelik çalışmalarda yer-yön sözleri çok yönlü olarak ele alınan konulardan biridir, ayrıca yer-yön sözleri dil-kültür ilişkisi bağlamında da değerlendirilmiştir (Duran, 1988; Sağlık Şahin, 2009; Türk, 2004). Dil kullanıcısının gereksinimleri doğrultusunda dilde çok kullanılan sözlerin, dilin yapı ve anlam ilişkileri çerçevesinde kullanım alanının da genişlediği görülür. Bu doğrultuda Türk dili konularının eylem dünyasında da en önemli kavramlardan birini oluşturan yer-yön kavramıyla ilgili sözlerle Türkçede birçok türemiş ve birleşik fiil yapıları oluşturulmuştur. Sözcük varlığı ve anlam bilimi çalışmaları içinde ayrıntılı olarak ele alınan yer-yön sözleri, bu çalışmada birleşik fiillerdeki kullanım ve anlam özellikleri açısından değerlendirilmiştir. Türkiye Türkçesi ölçünlü diline yönelik sözlüklerde ve gramer çalışmalarında yer-yön sözlerinin kullanıldığı gerek türemiş gerekse birleşik fiillerle karşılaşmak mümkündür (GTS; Öztürk, 2008). Bu çalışmanın amacı ise “Ölçünlü Türkiye Türkçesi sözcük varlığı içinde geniş bir kullanım alanına sahip olan yer-yön sözü + fiil yapısından oluşan birleşik fiiller acaba Türkiye Türkçesi ağızlarında nasıl bir görünüm sergilemektedir? Türkiye Türkçesi ağızlarında içinde yer-yön sözü olan birleşik fiillerin ölçünlü Türkiye Türkçesinde yapı ve anlam açısından durumu nedir? Yalnızca Türkiye Türkçesi ağızlarında olup da ölçünlü Türkiye Türkçesinde olmayan yer-yön sözü + fiil yapısından oluşan birleşik fiiller var mıdır?” türünden soruların yanıtlarını bulmaya yöneliktir. Bu amaç doğrultusunda Türkiye Türkçesi ağızlarında ilgili birleşik fiilleri belirlemek için Derleme Sözlüğü (DS) esas alınmıştır. Tespit edilen fiillerin ölçünlü Türkiye Türkçesindeki durumunu görmek için de Güncel Türkçe Sözlük’e (GTS) başvurulmuştur. Çalışmada aşağı-yukarı, ön-arka, karşı-yan, ileri-geri, sağ-sol, iç-dış, öte-beri karşıtları ile yer-yön kavram alanına yönelik ara, orta, yön sözleriyle oluşturulan birleşik fiillere yer verilmiştir.

Bulgular

1. Aşağı-yukarı karşıtlığıyla ilgili olanlar

DS’de aşağı-yukarı karşıtlığıyla ilgili olarak *alt*, *aşağı*; *üst*, *üzeri*, *yüksek* sözlerinin veya bu sözlerin fonetik olarak farklı biçimlerinin birleşik fiiller içinde yer aldığı görülmektedir. DS’de yer-yön sözü + fiil yapısından oluşan birleşik fiillerin ölçünlü Türkiye Türkçesindeki durumuna bakıldığında ilgili fiillerin bir kısmı, benzer ya da yakın veya farklı anlamda GTS’te yer almıştır. DS’de bazı birleşik fiiller için tanık cümleler de verildiği görülmektedir. Buna göre DS’de aşağı-yukarı kavram alanıyla ilgili sözlerle oluşturulan birleşik fiiller şunlardır:

Altbaşı çekmek: Çekinmek, hatır saymak: *Ben altbaşı çekmeden söylerim* (DS1) // GTS:-

Altını çalmak (I, II, III): (I) 1. Süpürmek, temizlemek. 2. Toplamak, hesabı kapatmak, ilişkisi kesmek (DS1, DS12) // GTS: -

altını çalmak (II) Yontmak, kesmek. (DS1); Tava, tencere vb. dibi tutmak, yanmak (DS 12) // GTS: -

altını çalmak (III) Ağzını aramak, niyetini yoklamak: *Onun altını çaldım öyle bir fikir yok* (DS1) // GTS: -

Altını çizmek: İlişğini, dostluğunu kesmek (DS1) // GTS: bir sözün önemini belirtmek, üzerine dikkati çekmek, vurgulamak.

Altını yakmak: Kötülüğü arttıracak şekilde davranmak: *Biz işi kapatmaya çalışıyoruz, o altını yakıyor* (DS1); üstünde yemek pişmekte olan ocağı yakmak, canlandırmak (DS 12) // GTS:-

Altından su çıkmak: Tedirgin edecek bir hadise olmak: *Altından su mu çıktı, biraz daha otur* (DS1) // GTS: -

Alt teknesine irmek (ermek): Gizli tutulan bir işin aslını kurcalayıp öğrenmek (DS 1) // GTS:-

Aşağı almak: Döğmek, tepelemek. (DS 1); Horan oynarken kemeçeye uyararak kollarını indirmek (DS 12) // GTS: Devirmek, yıkmak.

Aşağıdan gelmek: Çalım satmayı bırakmak (DS1) // GTS: -

Aşağıdan götürülmek: Çocuk için kullanılacak ilaç fercin içine konulmak (DS 1)//GTS: -

Aşağıdan söylemek: Tevazu ile konuşmak (DS 1) // GTS: -

Üste atmak: Yükleme (suç için) (DS 11, 4075) // GTS: -

Üste çekmek: 1. Değiştirilecek iki maldan biri, ötekinden daha değerli olmak.

2. Kötülükte karşılaştırılan iki canlıdan biri, ötekinden baskın çıkmak (DS 11) // GTS: -

Üste gelmek: 1. Yenmek, altalamak. 2. Değerce üstün olmak: *Bu malın üstüne yok!* (DS 11) // GTS: -

Üsten almak: Övünmek (DS 11, 4076) // GTS: -

üstü kirlenmek [üst kirlenmek, üstü gelmek, üstüne olmak, üstünü görmek]: Aybaşı olmak (kadın için) (DS11) // GTS: Üstünü görmek: Gebeyken aybaşı olmak.

Üstoturakta olmak: Kavgaya hazır olmak: *Sen de birader üstoturaktasın, hemen kavga etmek istiyorsun* (DS 11) // GTS: -

Üstünde galmak: (I) Artırma ya da eksiltmede üstünde kalmak. (II) Borçlu kalmak (DS 11) // GTS: 1. mal, artırma sonucunda bir kimsenin olmak: "*Mal, üstünde kalınca da herkes gibi sevinmedi, böbürlenmedi.*" - Haldun Taner 2. suçlanmak: "*Behiç'le Siyret benden gizlediler, kabahat bizim üstümüzde kalır.*" - Peyami Safa.

Üstünden dökülmek [üstünden kaçmak]: Yakışmamak (giysi için) (DS 11) // GTS: Giysi, giyecek bol ve biçimsiz olmak, yakışmamak.

Üstünden geçmek: Güç kullanarak cinsel ilişkide bulunmak (DS 11) // GTS: Üstünden geçmek (I): Daha önceden yapılmış bir işi, denetlemek amacıyla yeniden gözden geçirmek. / (birinin) üstünden geçmek (II): İrzına geçmek.

Üstüne basmak: Birinin ortaya atmak istediği bir düşünce, bir başkasınca tıpatıp söylenmek (DS11) // GTS: 1. yerinde bir düşünce ileri sürmek. 2. iyice belirtmek: *Üstüne basa basa olmaz, dedi.*

Üstüne gelmek 1. [→üstüne varmak] 2. Zorlamak: *Pek üstüne geldiler. Ben de ister istemez "pekiy" didim* (DS 11) // GTS: (bir şeyin) üstüne gelmek: Bir şey yapılırken veya konuşulurken çıkagelmek.

Üstüne gomat: Yükselmek (eder için): *Her şeyin fiyatı gün geçtikçe üstüne koyuyor* (DS 11) // GTS: Üstüne koymak: katmak, eklemek.

Üstünü kirletmek: Kakasını donuna kaçırmak: *Çocuk üstünü kirletmiş. Donunu değiştirin* (DS 11) // GTS: -

Üstüne malitmek: Önemsemek, benimsemek: *Üstüne mal ittiği yok ki!* (DS 117) // GTS: mal etmek: 1. bir değer karşılığında sahip olmak 2. kendi malı, eseri, buluşu gibi benimsemek veya saymak 3. yüklemek, ait olduğunu göstermek.

Üstüne varmak[→üstüne gelmek]: Saldırmak (DS 11) //GTS: (birinin) üstüne varmak: 1. bir şey yapmasını baskı yaparak istemek. 2. saldırmak.3. kadın evli bir erkekle evlenmek.

Üstüne yatmak: Borcu ödememek, aldığını geri vermemek (DS 11) // GTS: Hakkı yokken bir şeyi kendine mal etmek, bir şeyi alıp vermemek

Üzerine sürmek: Ayak diremek, üstünde durmak (DS 11) //: GTS: -

Yüğseğinden uçmak: Kolayca erişilemeyecek şeyler istemek (DS 11) // GTS: -

Yüğsekten atmak: Övünmek (DS 11) // GTS: Yapamayacağı şeyleri yapabilirmiş gibi söylemek.

Yüğsekten uçmak: Kendisinin ya da malının değerini yüksek göstermeye çalışmak (DS 11) // GTS: 1. yükseklerde dolaşmak. 2. *argo* palavra atmak, çok abartmak.

2. Ön-arka karşıtlığıyla ilgili olanlar

DS'de *ön-arka* karşıtlığıyla ilgili olarak *art*, *arka*, *ardal*; *ön*, *öneği*, *öndül*, *önleme* gibi *ön* ve *arka* kavram alanıyla ilgili sözlerle birleşik fiil oluşturulduğu görülmektedir. DS'de *ön-arka* kavram alanıyla ilgili sözlerle oluşturulan başlıca birleşik fiiller şunlardır:

Arda gelmek: Zora gelmek, ters gelmek: *Ahmedin kolunu arda getirdim, az daha kırıyordum* (DS 1, 302) // GTS: -

Ardal olmak: Arsızlıkla birine musallat olmak (DS 1) // GTS: -

Öneği olmak: Birinin güç duruma düşmesine engel olmak, sıkıntıdan kurtarmak (DS 9); terslik yapmak (DS 12) // GTS: -

Öneği söylemek: Her zaman tersini söylemek (DS 9) // GTS: -

Önünü bırakıp sonunu saymak: Geleceğinin kötü olasılığını düşünmek (DS 12) // GTS: -

Önalmak: Mutlu olmak (DS 9) // GTS: önü alınmak: Önlenmek: *Yangının önü alındı.*

Öndül koymak: Bahse tutuşanlardan kazanana verilmek için ortaya armağan koymak (DS 9) // GTS:-

Öne geçmek: 1. İleri gitmek, üstün gelmek 2. Önden gitmek, kılavuzluk etmek (DS 9) // GTS: önüne geçmek: 1. yolunu kesmek. 2. Önlemek.

Önleme gitmek: Yapılmakta olan işten sürekli olarak çok para çekmek (DS 9) // GTS: -

Önöze beklemek: Pusu kurmak (DS 9) // GTS: -

Önüne durmak: Kefil olmak (DS 9) // GTS: -

Ön vermek [ön vermeyh (DS 12)]: 1. İyi ya da kötü öne düşmek. 2. Gereğinden çok hoşgörülü davranmak (DS 9) // GTS: -

Öñyañ olmak: Umulmadık durumla karşılaşınca ne yapacağını bilmemek, şaşırarak (DS 9) // GTS: -

3. Karşı-yan karşıtlığıyla ilgili olanlar

DS'de *karşı-yan* kavram alanına yönelik *aykırı*, *arkırı*, *karşı*, *kıyı*, *yaka*, *yamaç*, *yan* sözleriyle oluşturulan birleşik fiillerle karşılaşmıştır:

Arkırı gelmek: İtiraz etmek (DS 1) // GTS: -

Aykırı gelmek: Karşı gelmek, itiraz etmek (DS 1) // GTS: -

Karşı karşı söylemek: Karşısındakini kızdıracak söz söylemek (DS 8) // GTS: -

Kıyıcığınan geçmek: Görüp geçirmek: Böyle olduğumuza bakma, biz de bolluk içinde yaşamının kıyıcığınan geçtik (DS 8) // GTS: -

Yaka olmak: Çocuk birinin yanından ayrılmamak: *Aman bu çocukta yaka oldu be!* (DS 11) // GTS: -

Yamaca çıkmak → [yamacına çıkmak]: 1. Karşıya geçmek. 2. Karşılamak (DS 11, 12).

Yamacına çıkmak [yamaca çıkmak]: 1. Karşısına çıkmak. 2. Karşılamaya çıkmak (DS 11); Karşı çıkmak, karşılamak (DS 12) // GTS: -

Yamacına durmak [→ yamacına gelmek]: Yakınına gelmek (DS 11, 12) // GTS: -

Yamacına gelmek [yamacına durmak]: Yakınına gelmek (DS 11, 12) // GTS: -

Yamacını vermek: Karşılığını vermek (DS 11) // GTS: -

Yamaç çatmak: Savında direnmek: *Hasan, köylü ile yamaç çatıyor* (DS 11) // GTS: -

Yamaç olmak: Karşı durmak; tartışmada, doğrüşte, oyunda, düşünce vb.de karşı yan olmak (DS 11) // GTS: -

Yanbağı gelmek: Bir yanına yaslanmak, yan gelmek (DS 11) // GTS: -

Yançalaşmak: Çene çalmak (DS 11) // GTS: -

Yan çalmak [yan cızmak, yan çeyhmek, yan çizmek, yanlamak]: Kaçınmak, işi gevşek tutmak, caymak (DS 11) // GTS: yan çizmek: Bir işten kaçmak.

Yançeyhmek: Döneklik yapmak (DS 12) // GTS: -

Yan çıhmak / yan çıkmak [yan çekmek]: Yan tutmak (DS 11) // GTS: -

Yangelmek: 1. Yatıp uzanmak, dinlenmek. 2. İş yolunda, kaygısız olmak (DS 11) // GTS: Bir işe karışmayarak rahatına bakmak, keyfince yaşamak.

Yan yatmak (I): Karşı çıkmak. (II) Boy ölçüşmek (DS 11) // GTS: 1. yana doğru çok eğilmek. 2. sağa veya sola doğru eğilerek devrilmek.

4. İleri-geri karşıtlığıyla ilgili olanlar

DS'de *ileri-geri* karşıtlığıyla ilgili olarak yalnızca *geri* ile oluşan iki birleşik fiil tespit edilmiştir:

Geriye çekmek: Bir işi zora çekmek (DS 6) // GTS: -

Gesgeri etme: Geri verme, geri çevirme: *İstediğiniz meyveyi gönderiyorum, sepeti Ahmet'le gesgeri ediniz* (DS 6) // GTS: -

5. İç-dış karşıtlığıyla ilgili olanlar

DS'de iç-dış karşıtlığıyla ilgili olarak *iç, içeri, dış, dışarı, dışarlık, dışlık* sözleriyle birleşik fiiller oluşturulduğu görülmektedir:

dışa çıkmak [-> dışa gitmek (I)]: Aptes bozmak (DS 4) // GTS: -

Dışarı çılmah[dışarı çılmah] [-> dışa gitmek (I)]: Aptes bozmak (DS 4) // GTS: dışarı çıkmak: 1. kapalı bir yerden dışarı gitmek. 2. *mecaz* büyük abdest yapmak.

Dışarı gitmek: Aptes bozmak (DS 4) // GTS: -

Dışarlık olmak: Akıl ve ruh hastalıklarından birine yakalanmak (DS 4) // GTS: -

Dışlığı azmak: Canı sıkılmak (DS 4) // GTS: -

Dışlığı gelmek: İçi açılıp ferahlık duymak (DS 4) / **Tışlığı gelmek**: 1. Dirlik, düzen, sessizlik bulmak. 2. Neşeli, mutlu zaman geçirmek (DS 10) // GTS: -

Dışlığı gelmemek: Huzuru olmamak, canı sıkılmak, keyifsiz olmak (DS 4) // GTS: -

Dışlık vermemek: Rahat bırakmamak, tedirgin etmek (DS 4) // GTS: -

Dış durmak: Rahat durmak (DS 4) // GTS: -

İç almamak: Sevmemek, kıskanmak (DS 7) // GTS: içi almamak: 1. midesi kabul etmemek. 2. sakıncalı gördüğünden veya beğenmediğinden, bir işi yapmak istememek.

İçe batmak: İçi sızlamak, yüreği acımak (DS 7) // GTS: içe batmak: İçine dokunmak.

İçe ılımamak: İçi rahat olmamak: *Tirene biletsiz bindim ama Kirazlıya gelinceye kadar içim içime ılımadı* (DS 7) // GTS: -

İçe ilimek [içine ılımak]: 1. Sindirmek, yararlı olmak (yemek için). 2. İçine sinmek, o işten ya da sözden memnunluk duymak (DS 7) // GTS: -

İçeri olmak: Gerdeğe girmek (DS 7) // GTS: -

İçerisi gitmek [-> içi geçmek] [içerisi gitmek]: Bağırsakları bozulmak (DS 7) // GTS: içi gitmek: 1. içi sürmek. 2. bir şeyi yapmayı veya elde etmeyi çok istemek.

İçeri tutmak: Bir işte başkasını aldatıp, zarar ettirmek (DS 7) // GTS: -

İç etmek: Ceviz, fındık vb. şeylerin kabuğunu soyup içini çıkarmak (DS 7) // GTS: *argo* eline geçen bir şeyi sahibine bildirmeyerek kendine mal etmek.

İçe yidirmek: Hoşa gitmeyen bir davranışı ya da sözü karşılıksız bırakmak, içe atmak (DS7) // GTS: -

İçi geçmek[içerisi gitmek, içi gitmek]: Bağırsakları bozulmak (DS 7) // GTS: 1. istemeden kısa bir süre uyuyuvermek. 2. bir işe yaramaz duruma gelmek. 3. yaşlılıktan, güçsüzlükten isteksiz olmak, hiçbir şeye ilgi duymamak. 4. kavun, karpuz vb. yenmeyecek biçimde içi bozulmuş olmak.

İçine almak: Ağlamaktan tikanıp hıçkırmak (DS 7) //GTS: içine almak: Kapsamak.

İçine ılımak [içe ilimek, içine ilimek]: İçine sinmek, o işten ya da sözden memnunluk duymak (DS 7) // GTS: -

İçine ılıştırmak: Hoşa gitmeyen bir söz ya da davranışı karşılıksız bırakmak, içine atmak (DS 7) // GTS: -

İçine ılıtmamak: İçine sindirmemek, pişman etmek (DS 7) // GTS: -

İçine oynatmak: Ortadan yok etmek, çalmak: *Beş liramı içine oynattı* (DS 7) // GTS: -

İçine vurmak: Bir şeyin değerini haksız olarak az bulmak, beğenmemek: *Ondan iyisini bulamazsın içine mi vurdu* (DS 7) // GTS: -

İçirik olmak: Alt üst olmak, karışmak: *Ortalık içirik olmuş* (DS 7) // GTS: -

6. Sağ-sol karşıtlığıyla ilgili olanlar

Öñ sağ, sol sözlerinin yer aldığı DS’de *sol* sözüyle ilgili aşağıdaki birleşik fiiller tespit edilmiştir:

Solak davul dövmek: Zararını bile bile, bir işte, bir düşüncede inatlaşmak (DS 10) // GTS:-

Solaklama atmak: Sol elle atmak (DS 10) // GTS: -

***Sol durmak:** Soğuk ve ilgisiz davranmak. Bu birleşik fiil yapısına DS’de rastlanmaktadır. Ancak daha önce yaptığımız çalışmada üzerinde durulan bir deyimleşmiş yapıdır (Torun, 2004).

7. Öte-beri karşıtlığıyla ilgili olanlar

DS’de *öte, beri* ile oluşturulan birleşik fiiller şunlardır:

Beri almak: Geri çevirmek (hayvanlar için kullanılır) (DS 2) // GTS: -

Beri bekmez etmek: Bir işi şöyle böyle, az çok düzene koymak (DS 2) // GTS: -

Bericibermek: Göndermek, gitmesine izin vermek, bırakmak (DS 2) // GTS: -

beri dönmek: Hasta biraz iyileşmek (DS 2) // GTS: -

***bereñarı (beri añarı) olmak:** Hastanın biraz iyileşmesi, biraz düzelmesi, toparlaması: Bu birleşik fiile DS’de rastlanmadı. Ceyhan yörük ağzında kişisel gözlem ve kullanım doğrultusunda belirlenen bu fiil, DS’deki *beri dönmek* fiiliyle benzer ve yakın anlamda kullanılmaktadır.

beri etmek [> beri eylemek]: Geri çevirmek, bu tarafa döndürmek, yakına getirmek (DS 2) // GTS:-

beri eylemek: Geri çevirmek, bu tarafa döndürmek, yakına getirmek (DS 2) // GTS: -

beri vermek: Yakına vermek: *Keseri beri ver* (DS 2) // GTS: -

Öte beri gezmek: Orada burada dolaşmak (DS 9) // GTS: -

Öte etmek: Savmak (DS 9) // GTS: -

Öteğitmek: Öteye gitmek, uzaklaşmak (DS 9) // GTS: -

8. Diğer yer-yön sözleriyle oluşanlar

Aşağı-yukarı, ön-arka, karşı-yan, ileri-geri, iç-dış, sağ-sol, öte-beri karşıtlığı dışında DS’de *ara, orta, yön ve yön*’den türetilen *yöndem, yönlü* sözleriyle birleşik fiiller oluşturulmuştur:

Aralaş olmak: Kovulmak (DS 1) // GTS: -

Arası açılmak: Dostluk bozulmak (DS 12) // GTS: arasını açmak

Arasını açmak: Aldığını unutturmaya çalışmak, geri vermemek (DS 12) // GTS: arasını açmak

Araya vermek: Boşa salmak, ziyana uğratmak (DS 1) // GTS: Yararsız bir işe harcamak.

Ortaya söylemek: Bir kimseyi belirtmeden genel olarak konuşmak (DS 9) // GTS: Ortadan söylemek: Herkesin içinde, belli bir kimseyi amaçlamadan konuşmak.

Yöndemine getirmek [yöndemini bulmak]: Bir şeyi yapmanın sırasını, olanağını bulmak (DS 11) // GTS: -

Yöndemini bulmak [yöndemine getirmek]: Bir şeyi yapmanın sırasını, olanağını bulmak (DS 11) // GTS: -

Yöne gelmek: 1. Düzene girmek: *Bu daş yöne gelmez, boşuna yorulma.* 2. Eğitilmeye elverişli olmak (DS 11) // GTS:-

Yöne getirmek: 1. Düzene koymak. 2. Eğitmek, huyunu düzeltmek (DS 11) // GTS: -

Yön görmek: Uygun görmek (DS 11) // GTS: -

Yön kesmek: Söz kesmek, karar vermek (DS11) // GTS: -

Yönlü gelmek: Yararına olmak (DS 11) // GTS: -

Sonuç ve Değerlendirme

Yer-yön sözü + fiil yapısından oluşan birleşik fiiller açısından DS zengin veriler sunmaktadır. DS’de *yer-yön sözü + fiil* yapısından oluşan ve yer-yön sözünün yan veya mecaz anlamlar kazandığı yaklaşık 115 birleşik fiil tespit edilmiştir.

DS’de tespit edilen birleşik fiillerin ölçünlü dildeki durumunu görmek amacıyla GTS’teki durumuna bakıldığında şu sonuçlarla karşılaşılmıştır:

AŞAĞI-YUKARI karşıtlığıyla ilgili olanlar	
Yalnızca DS’de yer Alanlar	Altbaşı çek- Altını çal- Altını yak- Altan su çık- Alt teknesine ir- / er- Aşağıdan gel- Aşağıdan götürül- Aşağıdan söyle- Üste at- Üste çek- Üste gel- Üsten al- Üstoturakta ol- Üstünü kirlet- Üzerine sür- Yüğseğinden uç-

DS ve GTS’te yer alanlar	Altını çiz- Aşağı al- Üstünü gör- Üstünde gal- (/ kal-) Üstünden dökül- Üstünden geç- Üstüne bas- Üstüne gel- / var- Üstüne go- / koy- Üstüne malit- / GTS: mal et- Üstüne var- / gel- Üstüne yat- Yüksekten at- / yüksekten at- Yüksekten uç- / yüksekten uç-
--------------------------	--

Tablo -1

Aşağı-yukarı karşıtlığı bağlamında DS’de yer alan 30 birleşik fiilden yaklaşık yarısı GTS’te de yer almıştır. Tablo 1’e bakıldığında ortak kullanımların daha çok *yukarı* kavram alanına yönelik sözlerle oluşturulan birleşik fiiller olduğu görülmektedir.

ÖN-ARKA karşıtlığıyla ilgili olanlar	
Yalnızca DS’de yer Alanlar	Arda gel- Ardal ol- Öneği ol- Öneği söyle- Önünü bırakıp sonunu say- Öndül koy- Önleme git- Önöze bekle- Önüne dur- Ön ver- Öñyañ ol-
DS ve GTS’te yer alanlar	Ön al- / önü alın- Öne geç- / önüne geç-

Tablo-2

DS’de *ön-arka* karşıtlığı çerçevesinde belirlene 13 birleşik fiilden yalnızca 2’si DS ve GTS’te ortak kullanılmıştır. Yalnızca DS’de yer alan kullanımlarda ağızlara özgü *ardal*, *öneği*, *önöze* gibi sözlerin birleşik içinde yer aldığı görülür.

KARŞI-YAN karşıtlığıyla ilgili olanlar	
Yalnızca DS’de yer Alanlar	Arkırı gel- Aykırı gel Karşı karşı söyle- Kıyıcığından geç- Yaka ol- Yamaca çık-

	Yamacına çık- Yamacına dur- Yamacına gel- Yamacını ver- Yamaç çat- Yamaç ol- Yanbağı gel- Yançalaş- Yan çal- Yan çek- / çeyh- Yan çık-
DS ve GTS'te yer alanlar	Yan cız- / yan çiz- Yan gel- Yan yat-

Tablo-3

Karşı-yan karşıtlığı çerçevesinde DS'de belirlenen yaklaşık 20 birleşik fiilden 3'ü GTS ile ortaklık göstermektedir. DS'de özellikle *karşı* kavramı bağlamında *yamaç* sözüyle birleşik fiiller oluşturulduğu gözlenirken, ölçünlü Türkiye Türkçesinde *yamaç* sözüne birleşik fiil yapısı içinde rastlanmaması dikkat çekicidir. Bu da aslında aynı kavram alanına yönelik sözcüklerin seçiminde ağızlardaki ve ölçünlü dildeki seçimin farklılığını ortaya koyan bir durumdur. Ölçünlü Türkiye Türkçesinde *karşı* sözü kullanılırken, Türkiye Türkçesi ağızlarında aynı kavram alanına yönelik olarak *yamaç* sözünün tercih edildiği görülmektedir: Ölçünlü Türkiye Türkçesi: *karşılığını ver-* // Türkiye Türkçesi ağızları: *yamacını ver-*, Ölçünlü Türkiye Türkçesi: *karşı ol-* // Türkiye Türkçesi ağızları: *yamaç ol-*.

İLERİ-GERİ karşıtlığıyla ilgili olanlar	
Yalnızca DS'de yer Alanlar	Geriye çek- Gesgeri et-
DS ve GTS'te yer alanlar	-

Tablo-4

İleri-geri karşıtlığıyla ilgili DS'de yalnızca geri ile ilgili 2 birleşik fiile rastlanmıştır.

İÇ-DIŞ karşıtlığıyla ilgili olanlar	
Yalnızca DS'de yer Alanlar	Dışa çık- / dışa git- Dışarı git- Dışarlık ol- Dışlığı az- Dışlığı / tışlığı gel- Dışlığı gelme- Dışlık verme- Dış dur- İçe ılma- İçe ili- / içe ılı- İçeri ol- İçeri tut- İçe yidir-

	İçine ılı- İçine ılıştır- İçine ılıtma- İçine oynat- İçine vur- İçirik ol-
DS ve GTS'te yer alanlar	Dışarı çık- / çık- İç alma- / içi alma- İçe bat- / içine bat- İçerisi git- / içi git- İç et- İçi geç- İçine al-

Tablo-5

DS'de *iç-dış* karşıtlığı çerçevesinde belirlenen birleşik fiillerin daha çok *iç* kavramıyla ilgili olduğu görülmektedir. DS'de belirlenen yaklaşık 26 birleşik fiilden 7'si GTS'te de yer almıştır. DS'de *dış* kavram alanına yönelik olarak Ölçünlü Türkiye Türkçesinde kullanılmayan *dışlık* sözüyle de birleşik fiiller oluşturulduğu gözlenirken, ağızlara özgü sözvarlığıyla oluşan *dışlığı az-*, *dışlığı / tışlığı gel-*, *dışlığı gelme-*, *dışlık verme-* birleşik fiilleri Türkiye Türkçesi ağızlarına özgü kullanımlar olarak kendini göstermektedir. Ayrıca *iç* sözüyle oluşturulan *içe ılı-*, *içine ılıştır-*, *içine ılıt-* gibi fiillerde ölçünlü Türkiye Türkçesinde *sin-* veya *ısın-* fiili tercih edilirken, DS'de *ılı-* fiilinin kullanılması dikkat çekici bir eşdizim olarak kendini gösterir.

SAĞ-SOL karşıtlığıyla ilgili olanlar	
Yalnızca DS'de yer Alanlar	Solak davul döv- Solaklama at-
DS ve GTS'te yer alanlar	-

Tablo-6

Dil-kültür ilişkisi bağlamında önemli kavramlardan olan *sağ-sol* yer-yön adına yönelik olarak DS'de yalnızca *sol* ile ilgili 2 birleşik fiile rastlanmıştır. Ancak DS'de yer almasa bile Türkiye Türkçesi ağızlarında varlık gösteren *sağ-sol* kavram alanına yönelik birleşik fiillerin bulunabileceği göz ardı edilmemesi gereken bir durumdur. *Sol dur-* birleşik fiilinin bu bağlamda değerlendirilmesi gerekir.

ÖTE-BERİ karşıtlığıyla ilgili olanlar	
Yalnızca DS'de yer Alanlar	Beri al- Beri bekmez et- Bericiber- Beri dön- Beri et- Beri eyle- Beri ver- Öte beri gez- Öte et- Öteğit-

DS ve GTS'te yer alanlar	-
--------------------------	---

Tablo-7

Öte-beri kavram alanına yönelik olarak DS'de tespit edilen birleşik fiillerin GTS'te kullanımıyla karşılaşılmamıştır. D S'de yer almayan ancak kişisel kullanım ve gözlemlerimiz bağlamında *bereñarı (beri añarı) ol-* fiili de Türkiye Türkçesi ağızlarına özgü bir kullanımdır.

DİĞER yer-yön sözleriyle ilgili olanlar (ara, orta, yön, yöndem, yönlü)	
Yalnızca DS'de yer Alanlar	Aralaş ol- Yöndemine getir- Yöndemini bul- Yöne gel- Yöne getir- Yön gör- Yön kes- Yönlü gel-
DS ve GTS'te yer alanlar	Arası açıl- / arasını aç- Arasını aç- Araya ver- Ortaya söyle- / ortadan söyle-

Tablo-8

DS'de *ara, orta, yön, yöndem, yönlü* sözleriyle oluşturulan birleşik fiillerden *ara* ve *orta* ile oluşturulanların GTS'te de yer aldığı görülürken *yön, yöndem, yönlü* sözleriyle oluşturulanlar yalnızca DS'de yer alan, dolayısıyla da Türkiye Türkçesi ağızlarına özgü kullanımlardır.

YER-YÖN SÖZLERİ		SAYISI	ORANI
Aşağı-yukarı	Aşağı: 10	30	% 26
	Yukarı: 20		
Ön-arka	Ön: 11	13	% 11
	Ark: 2		
Karşı-yan	Karşı: 11	20	% 17
	Yan: 9		
İleri-geri	İleri: -	2	% 1,7
	Geri: 2		
İç-dış	İç: 17	26	% 23
	Dış: 9		
Sağ-sol	Sağ: -	2	% 1,7
	Sol: 2		

Öte-beri	Öte: 3	10	% 9
	Beri: 7		
Diğer (ara, orta, yön / yöndem / yönlü)	Ara: 4	12	% 10
	Orta: 1		
	Yön / yöndem / yönlü: 7		
TOPLAM		115	

Tablo-9

DS'deki *yer-yön sözü + fiil* yapısından oluşan birleşik fiiller, genel olarak değerlendirildiğinde tablo-9'daki sonuçlara ulaşılmıştır. Buna göre DS'de belirlenen birleşik fiillerin yaklaşık % 26'sını *aşağı-yukarı*, % 23'ünü *iç-dış*, % 17'sini *karşı-yan*, % 11'ini *ön-arka*, % 9'unu *öte-beri*, % 2'lik oranlarda *ileri-geri* ve *sağ-sol* karşıtları oluşturmuştur. Belirlenen birleşik fiillerden % 10'u ise *ara, orta, yön / yöndem / yönlü* sözlerinin kullanıldığı birleşik fiillerdir. Bu sonuçlara göre *yer-yön sözü + fiil* yapısından oluşan birleşik fiiller açısından DS'deki birleşik fiillerin yaklaşık yarısı *aşağı-yukarı* ve *iç-dış* karşıtlığıyla oluşturulan birleşik fiillerdir.

DS'de yer alan *yer-yön söz- + fiil* yapısından oluşan fiillerin yaklaşık % 25'ine GTS'te rastlanırken; % 75'i yalnızca DS'de yer almıştır.

DS ve GTS'te ortak kullanılan birleşik fiiller, anlam açısından değerlendirildiğinde fiillerin bir kısmı aynı, benzer veya yakın anlamda kullanılırken, bazılarında anlam açısından farklılıklar olduğu gözlenmiştir. Bu bağlamda *aşağı al-, yüksekte at-, yüksekte uç-, dışarı çık-vb.* fiiller DS ve GTS'te aynı veya benzer anlamda yer alırken; ortak kullanılan *altını çiz-* fiiline DS'de *ilişigini, dostluğunu kesmek* anlamı verilmiş; GTS'te ise *bir sözün önemini belirtmek, üzerine dikkati çekmek, vurgulamak* anlamı verilmiştir.

DS özelinde yapılan bu çalışmayla, Türkiye Türkçesinin anlamca kaynaşmış, kalıplaşmış, deyimleşmiş birleşik fiil varlığının kapsamını ortaya koymak bakımından Türkiye Türkçesi ölçünlü dili kadar, Türkiye Türkçesi ağızlarının da derinlemesine incelemeye değer olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Kaynakça

DS 1-12 (1993): Derleme Sözlüğü 1-12. Ankara: TDK Yayınları.

GTS: Güncel Türkçe Sözlük: www.tdk.gov.tr / Erişim tarihi: 15-25.09.2020

Sağlık Şahin, G.S. (2009). Türk Dilinde Yön Gösteren Karşıtlıklar: Aşağı-Yukarı. *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi*. Cilt 6, S: 3 Eylül-2009. s. 18-32.

Duran, S. (1988). Türkçede Cihet ve Mekân Gösteren Ek ve Sözcükler. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten-1956*. TDK Yayınları.

Türk, V. (2004). Sağ , Orta, Sol Sözcükleri ve Kavram Alanları. *Türkbilim*. 2004/7: 125-136.

Torun, Y. (2004). Dokuztekn Köyü'nden Derlenen Atasözü ve Deyimler Üzerine Bir İnceleme. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* Cilt: 13 ss.185-192.